

Голові разової спеціалізованої вченої ради
ДФ 17.051.075

Проректорові з наукової роботи
Запорізького національного університету,
доктору історичних наук, професору
Васильчуку Геннадію Миколайовичу

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора історичних наук,
професора **Ковальової Наталії Анатоліївни**
на дисертацію **Алексєєва Олексія Олексійовича**

*«Селянська мемуаристика Південної України ХХ століття: генеза,
автори та тексти»,*

подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філософії з
галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія

Актуальність теми дослідження О. Алексєєва не викликає жодних сумнівів, оскільки селянська мемуаристика стала невід'ємним складником селянознавчих досліджень в Україні і світі. Майже кожен дослідник, що спеціалізується з аграрної, соціальної історії, історії повсякдення, так чи так звертається до селянських наративів ХХ століття. Виявлення й аналіз селянських мемуарних джерел, здійснене дсертантом, становить значний інтерес як для фахівців, так і широких верств громадськості.

Дисертація О. Алексєєва має два виміри: конкретно-історичний і джерелознавчий. Структура роботи логічна і концептуально розкриває задуми дослідника. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

У **вступі** автор докладно обґрунтував актуальність теми дослідження, яка не викликає заперечення, чітко визначив об'єкт, предмет і мету дослідження, дослідницькі завдання, хронологічні і географічні межі дослідження, окреслив його наукову новизну. Виконання дослідження у руслі науково-дослідної теми кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін

Запорізького національного університету «Джерела з історії Степової України XVIII – початку XXI ст.» (номер державної реєстрації 0118U000381)) підтверджує заявлені автором сфери практичного застосування отриманих результатів і висновків дослідження, зокрема, у науковій, навчальній і культурно-просвітницькій діяльності.

Робота пройшла достатню апробацію.

Перший розділ дисертації «Стан наукової розробки проблеми та методи її дослідження» присвячено характеристиці теоретико-методологічних засад дисертаційної роботи. У підрозділі 1.1 «Стан історіографічно-джерелознавчого осягнення» дослідник проаналізував історіографічну традицію осмислення цінності мемуарних джерел загалом та введення до наукового обігу селянських мемуарних наративів Півдня України зокрема. О. Алексєєв схарактеризував основні віхи становлення радянської та української мемуаристики, виокремив підходи щодо класифікації мемуарних джерел. Це дало можливість дисертантові визначитися з власною класифікацією селянських мемуарів. Дослідник визначив наукові центри і осередки, що спеціалізуються у галузі археографії, проаналізував обставини залучення до наукового обігу селянських мемуарних джерел Півдня України. У дисертації докладно охарактеризовано джерельну базу дослідження та загалом проаналізовано її інформативний потенціал (с. 43–47). Вважаємо залучену джерельну базу достатньою і репрезентативною для проведення дослідження. Разом із тим варто висловити певні зауваження і побажання (їх буде сформульовано нижче), які можуть бути використані автором у подальшій роботі.

У підрозділі 1.2 «Методика та методологічний інструментарій» дисертант визначив основні принципи та методи, покладені в основу дослідження. Вибір широкого комплексу методів (загальнонаукові, спеціально-історичні, конкретно-історичні) зумовлений специфікою та складністю досліджень мемуарних джерел. Автор визначив і схарактеризував цю специфіку та її вплив на теоретико-методологічні засади дослідження (с. 61–62). Вважаємо, що поставлені у першому розділі дослідницькі завдання виконано.

У другому розділі дисертації «Умови та обставини продукування наративних джерел сільським населенням Південної України (кін. XIX – перша пол. XX ст.)» проаналізовано історичне тло й передумови розвитку селянської мемуаристики, зокрема, вплив воєнно-політичних конфліктів і соціальних зламів на буденне життя селянства, а також створено просопографічний портрет авторів селянських мемуарів. Дисертант виокремлює дві хвилі переселенських процесів на Південь, аналізує етнічний склад переселенців, робить спробу встановити співвідношення і взаємовпливи переселенських процесів та державної політики. Дослідник визначає чинники, які сприяли появі селянських мемуарів: зростання рівня освіченості сільського населення в умовах модернізаційних процесів кінця XIX – початку XX ст., освітній і комунікативний вплив на вояків-селян Першої світової війни, культурно-освітні й політичні зрушення періоду Української революції 1917–1921 рр., українізації 1920-х рр., становлення тоталітаризму і його наслідки, зокрема, Голодомор 1932–1933 рр. і репресії, Друга світова війна та інші реалії буття сільської людини в радянську епоху. Погоджуємося з висновками дисертанта, що багатьом авторам селянських мемуарів реалізувати їхні творчі задуми у другій половині XX ст. дозволила оплачувана пенсія (с. 89, 104, 106). Виокремлюючи ключові віхи у розвитку селянської мемуаристики, дослідник побіжно характеризує і ставлення авторів до цих подій, тому у наступних розділах можемо зауважити незначне повторення окремих сюжетів. У підрозділі 2.3 досліджено рефлексію і саморефлексію селянських авторів на події Першої світової війни, безпосередніми учасниками якої вони були (цим можна пояснити виокремлення цієї проблематики у самостійний підрозділ на тлі меншої уваги до аналізу трактування селянськими авторами подій і досвіду Другої світової війни).

Значний інтерес становить створений дисертантом просопографічний портрет авторів селянських мемуарів (с. 105–106). З цією метою проаналізовано мемуарні джерела за такими критеріями: здобута освіта, військове навчання періоду Першої світової війни, викладацька діяльність авторів мемуарів,

самоосвіта, творча і професійна самореалізація, прагнення збереження історичної пам'яті про найбільш складні періоди радянської доби.

У **третьому** розділі «Класифікація та аналіз мемуарних джерел» проаналізовано підходи до класифікації мемуарних джерел в історичній літературі та визначено власні критерії класифікації мемуарних джерел. Зокрема, у дисертації застосовано такі критерії, як: освітній рівень автора, його соціальне походження, жанрова ознака твору (мемуари-автобіографії, мемуари-«сучасні історії»), джерело, на основі якого створено мемуари, характер відтворення подій, структура викладу матеріалу. За допомогою міждисциплінарних методів і підходів інших наук – наратології, текстології, комплексу спеціальних історичних дисциплін дисертантом з'ясовано специфічні риси селянських мемуарних джерел. У підрозділі 3.2 охарактеризовано матеріальну основу виготовлення селянськими авторами мемуарних джерел: фізичні носії, щільність тексту, аналіз почерків. Дослідник продемонстрував вдале застосування методів наратології з метою отримання значного комплексу інформації зі спогадів авторів селянських мемуарів М. Алексєєва, Д. Коншина; виявив чинники, які впливали на формування авторської позиції. О. Алексєєв докладно описав п'ять етапів текстологічного дослідження селянських мемуарів з залученням методів спеціальних історичних дисциплін. За обсягом третій розділ набагато менший, ніж інші структурні частини дисертації, однак він містить оригінальні результати дослідження, отримані вперше, або ж висновки, отримані шляхом систематизації й узагальнення значного масиву джерел та історичної літератури.

Четвертий розділ «Інформативний потенціал селянської мемуаристики» складається з трьох підрозділів. У першому підрозділі реалізовано мікроісторичний підхід – дисертант проаналізував відображення у селянських мемуарах різних аспектів повсякденного життя селян Південної України ХХ ст., зокрема, побут, родинні і релігійні цінності, моральні принципи. О. Алексєєв проаналізував родинні історії різних селянських родин,

відображені у селянських мемуарах, принаймні у п'яти тематичних напрямках. Перша тема, найбільш представлена у селянських мемуарах і проаналізована здобувачем у підрозділі 4.1, присвячена родинним відносинам і традиціям (найбільш інформативним твором здобувач вважає спогади Василя Рубеля). Друга – висвітленню міжетнічних відносин у селянському середовищі, задокументованих авторами мемуарів (твори Михайла Алексєєва, Антоніни Хелемендик-Кокот, Кузьми Каздоби, Василя Рубеля). Третя тема, яку досліджує О. Алексєєв на мікрорівні, це – соціальні відносини у селянському середовищі. Докладно розкрито четверту тему – відтворення матеріальних аспектів селянського життя, його соціально-побутової сфери, зокрема, будівництво і використання житлових і господарських споруд. Дещо менше уваги порівняно з іншими сюжетами приділено аналізу культурно-дозвілєвих практик і повсякденного побуту південноукраїнського селянства. На нашу думку, дисертант всебічно проаналізував відтворення у мемуарних джерелах різних аспектів селянського життя.

У підрозділі 4.2 О. Алексєєв обґрунтовує сутність макроісторичного підходу і особливості його застосування під час дослідження мемуарних джерел. Докладно проаналізовано бачення селянськими авторами цілої низки суспільно-політичних подій, що відбувалися у країні (світі) і від них не залежали, це – Перша світова війна, воєнно-політичні події 1918–1921 рр. (зустрічаємо різнобій у датах щодо цього історичного періоду), реалізація неприйнятних для селян заходів радянської влади (продрозкладка, насильницька колективізація, примусові хлібозаготівлі), Голодомор 1932–1933 рр., індустріалізація і перші п'ятирічки, Друга світова війна. Відображено еволюцію у селянському світогляді проблем національної самоідентифікації й міжетнічних відносин. Поряд із вивченням мемуарних джерел дослідник використовує архівні матеріали, що відтворюють позицію селянства і його діяльність.

У підрозділі 4.3 «Селянська мемуаристика як основа історичного дослідження: на прикладі трагедій Голодомору 1932 – 1933 років»

проаналізовані особові джерела селян – свідків геноциду проти українського народу. Погоджуємося з автором, що наукова цінність досягнутих у цьому підрозділі результатів і висновків полягає в отриманні відсутньої в інших видах джерел інформації, зокрема, щодо настроїв селян, оцінки діяльності місцевих партійних діячів чи колгоспного керівництва, встановлення нових імен осіб, померлих від голоду (с. 213–214).

Дисертація завершується обґрунтованими висновками, які співвіднесені із запропонованими завданнями. Додатки до дисертаційної роботи унаочнюють специфіку й особливості дослідження мемуарної спадщини.

Джерелознавча термінологія вживається доцільно і трактується коректно.

Окремі моменти дисертації О. Алексєєва видаються недостатньо проясненими і потребують уточнення, або є приводом до дискусій. Маємо висловити такі **зауваження та рекомендації**:

1. Відбір джерел та логіка викладу матеріалу усередині першого розділу. З такими труднощами стикається кожен дослідник і вирішує їх на власний розсуд і залежно від завдань своєї роботи. Визначення критеріїв для відбору мемуарних джерел полегшило б сприйняття першого розділу, оскільки він інформаційно насичений, поєднує історіографічний і джерелознавчий складники, автор намагався дослідити багато різних аспектів мемуаристики. Вважаємо, можна було обійтися без частини згаданих творів, зокрема: спогадів В. Дорошенка (с. 23), мемуарних джерел з історії університетів (с. 31), спогадів радянських діячів, які не мають відношення до селянства чи регіону. У дисертації не пояснено доцільність використання спогадів уродженців Харківської губернії (с. 118), Львівської області (с. 119). Натомість для подальших досліджень рекомендуємо залучати спогади українських військових, вихідців з селян Півдня України (Херсонщина), опубліковані у часописах «Літопис Червоної Калини», «Історичний календар-альманах Червоної Калини», зокрема:

Мелешко Ф. Глодоси в часі національної революції. *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 7–8. С. 20–24.

Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомини з часів боротьби за визволення одного села). *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 1. С. 10–14; 1934. Ч. 2. С. 5–9.

2. Варто більш докладно охарактеризувати внесок Надії Любовець у розвиток мемуаристики (при цьому дисертант уважно процитував праці дослідниці).

3. Підрозділ 2.2 «Автори: просопографічний портрет селян-«інтелектуалів"» більш органічно було б перенести до 3-го розділу – саме там реалізуються близькі завдання і методи дослідження.

4. Доцільно звернути увагу на вживання термінології конкретно-історичного характеру. Усталеними є терміни «Українська революція 1917–1921 рр.» (і концепція), «Перший зимовий похід» (с. 118), «Жовтнева революція» (с. 28) – вони не потребують додавання конструкції «так звана» і вживання лапок. Термін (і періодизація) «Громадянська війна 1917–1922 рр.» (с. 56) викликає асоціацію з російською історичною наукою – так там оцінюються воєнно-політичні процеси після жовтня 1917 р. й до встановлення більшовицької влади у 1922 р. на Далекому Сході. Українська історична наука оперує терміном «Українська революція 1917–1921 рр.», або рекомендуємо писати термін «громадянська війна» (для Півдня України і цей варіант допустимий) з маленької літери. Роз'яснення трактування селянами терміна «громадянська війна» (с. 72, 74, 81) за мемуарними джерелами сприяло б суттєвому розширенню концепції Української революції за рахунок селянського чинника.

5. Потребує уточнення питання: чи знайшов дисертант інформацію про спільне або відмінне сприйняття подій Першої світової війни селянами центрально-європейських губерній Російської імперії і Півдня України. Рекомендуємо більш критично аналізувати праці російських істориків і отримані ними результати: наприклад, викликає критику теза про «грунтовний підхід» і «потужну джерельну базу» російської історичної науки до вивчення подій Першої світової війни (с. 50).

6. Не погоджуємося з твердженням автора, висловленим у підрозділі 4.2, про «недостатній рівень розробки та залучення до історичної науки селянських мемуарних джерел» періоду Української революції 1917–1921 рр. (с. 178–179) – фахівці з аграрної історії цього періоду активно залучають селянські мемуари у конкретно-історичних дослідженнях. У перспективі, якщо дисертант публікуватиме матеріал у вигляді монографії, рекомендуємо ознайомитися з доробком черкаського історика С. Корновенка та публікаціями інших авторів, оприлюднених у часописі «Український селянин» (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького).

7. Недостатньо, на наш погляд, використано потенціал селянських мемуарів, зокрема, спогадів Д. Ляха (про автора є згадка на с. 102–103) для характеристики національно-культурного життя селян Півдня України.

8. Для тексту дисертації характерні деякі фактологічні помилки і неточності. Зокрема, Володимир Дорошенко не був учасником (вояком) Легіону Українських Січових Стрільців (с. 23) – він виступив співзасновником Союзу визволення України (СВУ), який ініціював створення Легіону УСС. Євген Чикаленко не був вихідцем із селянської родини (с. 32) – його рід мав козацьке походження, з дитинства ріс із селянськими дітьми, а дід і батько прагнули потрапити до дворянського стану. У тексті дисертації присутні хибодруки: у прізвищі дослідниці Голодомору О. Веселової (с. 47), вживання терміна «гастарбайтери» замість «остарбайтерів» (с. 94, 98), незначні помилки, пов'язані з географічними назвами (Аткарський полк (с. 112), с. Мала Білозерка (с. 135)). У тексті першого розділу загубилася назва збірника міжнародного колоквиуму 1998 р. (с. 34, 50). У випадку підготовки публікації роботи у вигляді монографії радимо дисертанту звернути увагу на стилістичне оформлення тексту і технічні вимоги до укладання списку літератури.

Висловлені нами зауваження і побажання не применшують цінності результатів дослідження О. Алексєєва, а сприятимуть у подальшій роботі дослідника. Автор провів самостійне наукове дослідження: у дисертації поставлено і розв'язано складну наукову проблему. Наукові публікації,

зараховані за темою дисертації, достатньо висвітлюють її основні положення і висновки. Можемо констатувати відсутність порушень академічної доброчесності. Дисертація Алексєєва Олексія Олексійовича «Селянська мемуаристика Південної України XX століття: генеза, автори та тексти» відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 44 від 12.01.2022 р. Автор дисертації Алексєєв Олексій Олексійович заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія.

Офіційний опонент
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри
філософії та українознавства
ДВНЗ «Український державний
хіміко-технологічний університет»

Наталія КОВАЛЬОВА

Підписую та свідчую:
Знаний секретар ДВНЗ
Український державний
хіміко-технологічний університет

Лариса Руднова